

УДК 94(368): 003.071

Алла Курзенкова

НАУКОВЕ ОПРАЦЮВАННЯ СКАНДИНАВСЬКИХ РУН ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТ.

Досліджується рівень академічного інтересу до окремих аспектів предмету вивчення – скандинавських рунічних написів. Наукове студіювання інформаційних можливостей рунічних пам'ятників зробило їх предметом статейних, монографічних і дисертаційних здобутків, у яких вони подані як невід'ємне джерело до вивчення суміжних проблем із соціальної історії та історичної географії Східної Європи. Історіографічний аналіз посприяв визначенню досягнень і прогалів рунологічних розвідок, дозволивши здійснити оригінальні академічні студії.

Ключові слова: скандинавські руни, рунологи, рунологічні дослідження, історіографічні огляди, історичне джерело.

Скандинавські руни є одним із основних духовних витоків не тільки сучасної культури Північної Європи, насамперед Скандинавії, але й тим явищем, яке справило помітний вплив на суміжну слов'янську культуру. Тому вивчення проблем, пов'язаних із систематизацією рунічного матеріалу, опрацюванням написів і з'ясуванням інформаційних можливостей скандинавських рун як історичного джерела, що розпочалося з кінця XVI ст. і триває до теперішнього часу, має принципове значення для дослідження не вивчених, маловивчених, а також тих, що піддалися різного роду фальсифікаціям питань рунології.

Незважаючи на помитні доробок сучасної науки, зазначена проблема не знайшла належного висвітлення, особливо у вітчизняній історіографії. Врахування надбань і недоліків попередніх напрацювань сприятиме науковому студіюванню проблеми на якісно новому рівні. Це має принципове значення при дослідженні етногенезу поліетнічної України, Скандинавії та Європи в цілому, оскільки скандинавський чинник відіграв важливу роль у формуванні етнічної ідентичності і продовжує залишатися важливою складовою цього процесу.

Мета цієї розвідки полягає у визначенні стану наукового опрацювання скандинавських рун як історичного джерела наприкінці 1990 – початку 2000-х рр.

Завдання публікації ґрунтуються на виділенні загальних тенденцій і проблем, які залишилися поза увагою статейних і монографічних досліджень.

Базовими джерелами, покладеними в основу статті, виступають епіграфічні, а саме: руни Молодшого Футарка та рунічні написи [1]. У процесі дослідження вони виправдали себе як унікальні за своєю цінністю, автентичні джерела, що містять значний масив даних.

Наприкінці ХХ ст. рунологія з галузі лінгвістики перетворилася на комплексну галузь науки, предметом якої стала рунічна писемність як мовне та культурне явище, тобто відбулося поступове зміщення акценту вивчення рунічних написів з лінгвістичної сфери в історичний вимір. На цьому етапі істотно розширилася та поглибилася тематика рунологічних досліджень. Зокрема, у 1990-х рр. з'явилися спеціалізовані праці, у яких мав місце детальний аналіз груп середньошведських пам'яток, що належали виконавцям рун: Епіру та Фоту [2, s. 113–172]. Пізніше новий погляд на дослідження рунічних написів, позначених Епіром, запропонував шведський рунолог М. Ахлен, який врахував не лише рунологічні критерії, а й текстовий контекст і загальний задум майстра рунічного мистецтва [3].

На межі двох століть предметом розвідок стали рунічні відомості стосовно соціальної стратифікації, ролі жінки, закріплення права на успадкування. Зокрема, англійський фахівець із досліджень вікінгів, професор Дж. Джеш, оперуючи археологічними даними, матеріалами рун, іноземними хронологічними записами та давньоісландською літературою, одна із перших вказала на роль жінки у встановленні рунічних каменів, її патронаж рунічному мистецтву та право успадкувати, таким чином, розглянула руни як історичне джерело з історії жіноцтва [4].

Дослідницький етап, що аналізується, позначився посиленням інтересом до застосування різноманітних методик класифікації рунічного матеріалу. Для оглядового ознайомлення із хронологією та типологією данських рунічних написів на основі їх лінгвістичного характеру особливо важлива праця М. Стокланд [5, p. 285–297]. Розглядати рунічні камені як свого роду “мінімальну картину” земель, до яких подорожували ознаменовані люди та їх цілей запропонував британський історик Р. Пейдж. Рунолог окреслив широкий спектр місць переміщення, поглибивши дослідження особливостей рунографії та мови скандинавських рунічних написів [6].

У 1990-х рр. М. Ларссон продовжила роботу попередників над проблемою рунічних вказівок на подорожі, що стали предметом дослідження ще у першій третині ХХ ст. Порівняння автором довільної групи шведських рунічних каменів призвело до висновку, що подорожі значною мірою здійснювалися жителями місцевого населення, які упродовж довгого часу посідали високе соціальне становище [7].

Розширення дослідницьких проблем викликало потребу в осмисленні рунології як науки, уточненні предмета її вивчення, формулюванні рунологічних методів і методології. Завдання рунології наприкінці 1990-х рр. як науки сформувала шведський автор Л. Петерсон, яка висунула на перший план мовознавчий аспект [8, s. 39–54]. Шведська дослідниця Дж. Відмарк ідентифікувала різні рівні у вивченні рунічних текстів: перший, пов'язала із самими рунами та порядком їх читання, другий – із повідомленнями, які вони передають, і третій – із введенням напису до соціокультурного контексту. Результатом наукової розвідки стало переконання, що дослідження рунічних написів має об'єднувати усі три рівня [9, p. 165–175]. Особливістю наукових розвідок цього періоду був не лише лінгвістичний, але й історичний аналіз топонімічних категорій у контексті вказівок на переміщення. Зокрема, філолог-германіст Т. Джаксон звернулася до визначення місць розташування та функціонального призначення досліджуваних географічних одиниць, а наявність результатів наукових розвідок дала можливість дослідниці систематизувати рунічний географічний матеріал у вигляді етнографічного посібника [10].

Наприкінці 1990-х рр. скандинавські рунічні написи Х–ХІ ст. вперше стали предметом вивчення на вітчизняному академічному рівні. Важливою для відновлення історичного тла, у середовищі якого відбувався генезис рун як історичного джерела з історії Давньої Русі, стала праця українського історика-сходознавця О. Прицака [11]. Автор подав короткий, але вагомий для вивчення проблеми звід відомостей рун Молодшого Футарка щодо топонімічної складової Давньої Русі, зробивши скандинавські руни об'єктом історичного інтересу з історії України. У цілому кінець ХХ ст. у рунологічній науковій розвідці відзначився різноманітністю дослідницьких проблем у

лінгвістичному та історичному вимірах. Сфери опрацювання скандинавських рунічних написів сягнули не лише поглибленого аналізу питань рунічної топонімії, діяльності професійних майстрів рун та вказівок на переміщення, але й охопили вивчення інформаційних можливостей рун щодо характеристики суспільства, особливостей класифікації рунічного матеріалу й формування рунологічних дослідницьких методів.

Вивченню скандинавських рун як історичного джерела у північних, західних та східноєвропейських історіографічних оглядах найбільше посприяли наукові пошуки початку ХХІ ст. Дослідження семантичного, мовного, фізичного та функціонального контекстів рунічних написів актуалізувало дослідницьку увагу до опрацювання рун загальноскандинавської бази даних шляхом використання авторських методик до вивчення матеріалу, поклавши початок спеціалізації на окремі рунологічні проблеми: вказівки на переміщення, рунографи, характеристику суспільства, поширення християнства, закріплення права на успадкування, симбіоз писемності та усного дискурсу.

Значний блок складають академічні праці щодо відомостей рун відносно професійних рунографів. Якщо наприкінці ХХ ст. активно вивчалися загальні особливості праці майстрів рун, то на початку 2000-х рр. уперше актуалізувалося дослідження окремих технічних різьбових методів рунічних каменів доктором філософії кафедри археології та класичних досліджень Стокгольмського університету Л. Кіцлер, що являють особливий інтерес, оскільки звертають увагу на фактичну практику напису та виконавця акту. Зміна у різьбових методах стала результатом обговорення у контексті основного аналізу компонентів довідкового матеріалу, що включають п'ять рунічних каменів, а також вибір пам'яток, пов'язаних із іменами Фотта та Епіра [12, р. 79–101].

Х. Уільямс один із перших розглянув практичну грамотність і християнську ідентичність за матеріалом упландських рунічних каменів Х–ХІ ст. [13, р. 137–152].

Способи вираження загальних молитовних формул на християнських рунічних каменях стали предметом вивчення у статті К. Цільмер. Дослідниця розглядала звернення до Бога, рунічну епіграфіку та грамотність з точки зору практичних навичок, що альтернативно підкреслювали їх природу [14, р. 1074–1081].

Вагомим поступом у вивченні джерельних можливостей скандинавських рун щодо процесу християнізації стала спільна монографія ад'юнкта-професора відділу археології та історії університету Осло І. Гаріпзанова та українського історика-медієвіста О. Толочка. Наукова праця продемонструвала інформаційні відомості рунічного матеріалу щодо аналізу молитовних складових на рунічних каменях Х–ХІ ст., особливостей нанесення інвокаційних формул і зображення хрестів у контексті студювання історії Давньої Русі [15].

Питання інтегрування усного дискурсу меморіальними написами у письмову форму актуалізувалося у науковому опрацюванні дослідника відділу скандинавських мов Стокгольмського університету Р. Пальма [16, р. 738–740]. Втілення скандинавськими рунічними каменями стратегій комунікації, що активувала різні рівні сприйняття повідомлення стало предметом вивчення данського рунолога О. Моісгард [17, р. 165–172].

У 2000-х рр. у наукових доробках рунологів особливо активувалося вивчення мотивів зведення скандинавських рунічних каменів у Х–ХІ ст. Значним здобутком у вивченні рунічних написів стала академічна праця Б. Соєр, у якій йдеться про сприйняття рунічних каменів як способу закріплення спадкоємних прав чоловіками та жінками [18].

Іноземні назви місць та етнічні імена у рунічних написах стали популярною темою дослідження для російських науковців, особливо у зв'язку із вивченням давньоруських і давньоісландських джерел. Рунічні географічні відомості розглянули у коротких чи більш детальних оглядах Т. Джаксон та О. Мельникова [19, с. 310–317; 20]. Рунолог центру середньовічних досліджень норвезького університету Бергена К. Цільмер у дисертаційній праці вивчала рунічні посилання на балтійський рух і на подорожі в цілому [21, р. 123–141].

Опрацьовування значного фактичного матеріалу скандинавських рунічних текстів визначило підготовку та видання Л. Петерсон довідкових посібників із мови рунічних написів культурно-історичних аспектів антропоніміки [22].

На сьогодні у зарубіжних наукових колах рунологів особливо актуалізується дослідження соціальних аспектів вивчення скандинавських рунічних написів Х–ХІ ст. на рівні “міждисциплінарної семантики”. Визначним надбанням у відповідному напрямі стала стаття шведського рунолога Дж. Джеш, яка вказала, що рунічні тексти вимагають різного прочитання. Дослідниця звернулася до аналізу поданих скандинавськими рунами соціальних категорій, показавши, як різноманітність доступних семантичного, мовного і функціонального контекстів дозволяє більш повно визначити рунічні смислові маркери [23, р. 77–100].

Останнім новітнім напрацюванням дисертаційного рівня стало дослідження орнаментальних мотивів скандинавських рунічних каменів Х–ХІ ст. англійським доктором філософії Ноттінгемського

іверситету С. Марджолейн, який із значного обсягу загальноскандинавської рунічної бази даних виділив 111 пам'яток, що в цілому містять 202 зображення візуальних образів із фігуральними складовими, зробивши орнаментальне оздоблення каменів предметом спеціалізованого академічного вивчення [24].

Отже, опрацювання скандинавських рун як історичного джерела в кінці ХХ ст. відзначилося поступовим зміщенням акценту вивчення рунічних написів з суто лінгвістичної сфери в історичний вимір, що сприяли на початку 2000-х рр. активному оперуванню відомостями рун загальноскандинавської бази даних для висвітлення інформаційних можливостей написів із соціально-економічної історії й історичної географії Східної Європи.

Сучасний етап дослідження рунічного матеріалу, на відміну від кінця ХХ ст., продемонстрував більш чітке розгалуження та спеціалізацію вивчення окремих рунологічних проблем соціального і географічного змісту в академічних колах. Наукове студіювання інформаційних можливостей рунічних пам'яток зробило їх предметом низки зарубіжних і вітчизняних академічних монографічних розвідок та невід'ємним джерелом у вивченні суміжних дослідницьких проблем.

У процесі вивчення наукової літератури окреслилося декілька проблем, які залишилися поза увагою авторів монографічних досліджень: доволі рідкісні наукові розробки щодо особливостей опрацювання та встановлення рівня автентичності скандинавських рун, поза увагою науковців залишається інтерпретація рунічних каменів, як своєрідних "засобів масової інформації".

Окрім того, окреслюється потреба у здійсненні комплексної зовнішньої та внутрішньої критики скандинавських меморіальних рунічних написів з метою залучення інформаційних відомостей рун до пояснення історичних фактів і розширення можливостей рунологічного дослідження, за рахунок методу контент-аналізу. Це дозволить, врахувавши надбання і недоліки попередніх напрацювань та зважаючи на широкий обсяг рунічного матеріалу, розглядати проблему на якісно новому рівні.

Список використаних джерел

1. Samnordisk runtextdatabas. – Режим доступу: <https://www.abdn.ac.uk/skaldic/db.php?if=srdb&table=srdb&val>. 2. Stille P. Gunnarstenarna – ett kritisk granskning mellansvensk runstensgrupp / P. Stille // Blandade runstudier. – Runron 6. – Uppsala, 1992. – S. 113–172. 3. Åhlén M. Runristaren Öpir / M. Åhlén. – thesis for degree of Doctor of Philosophy. – Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1997. – 249 p. 4. Jesch J. Women in the Viking Age / J. Jesch. – Woodbridge: The Boydell Press, 1991. – 239 p. 5. Stoklund M. Runesten, kronologi og samfundsrekonstruktion / M. Stoklund // Mammen. – Højbjerg, 1991. – P. 285–297. 6. Page R. I. Chronicles of the Vikings. Records, Memorials and Myths / R. I. Page. – London: British Museum Press, 1999. – 240 p. 7. Larsson M. G. Runstenar och utlandsfärd. Aspekter på det senvikingatida samhället med utgångspunkt i de fasta fornlämningarna / M. G. Larsson. – Режим доступу: <http://www.ark.lu.se/institutionen/publikationer/acta-series-altera-in-8>. 8. Peterson L. Runologi. Forsök till ett aktuellt signalment / L. Peterson // Saga och sed, 1995. – S. 39–54. 9. Widmark G. Tolknigen som social konstruktion. Rökstenens inskrift / G. Widmark // Staffan Nyström. Runor och ABC. – Opuscula IV. – Stockholm: Norstedt, 1997. – P. 165–175. 10. Джаксон Т. Н. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т. Н. Джаксон. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 2008 с. 11. Прицак О. Й. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг): / О. Й. Прицак. – К.: Обереги, 1997. – Т. I. – 1080 с. 12. Kitzler L. A. Individual variability in Rune Carving on Rock. A comparison between individuals and workshops / L.A. Kitzler // Journal of Nordic Archaeological Science 13. – 2002. – P. 79–101. 13. Williams H. Dead in White Clothes: Modes of Christian Expression on Viking Age Rune Stones / H. Williams // Epigraphic Literacy and Christian Identity. – Turnhout: Utrecht Studies in Medieval Literacy, 2012. – P. 137–152. 14. Zilmer K. On the symbiosis of orality and literacy in some Christian runestone inscriptions / K. Zilmer // The 14th International Saga Conference Uppsala, 9th–15th August 2009. – Volume 2. – 2009. – Gavle. – P. 1074–1081. 15. Garipzanov I., Tolochko O. Early Christianity on the way from the varangians to the Greeks // I. Garipzanov, O. Tolochko. – К.: Institute of Ukrainian History, 2011. – 148 s. 16. Palm R. Runic Literacy and Viking-age Orality / R. Palm // The 14th International Saga Conference Uppsala, 9th–15th August 2009. – Volume 2. – 2009. – Gavle. – P. 738–740. 17. Moesgard O. N. Runestones as Communication – the Danish material / O. N. Moesgard // Offa Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie. – Band 58. – 2001. – P. 165–172. 18. Sawyer B. The Viking-age rune-stones custom and commemoration in Early Medieval Scandinavia / B. Sawyer. – Oxford: University press, 2000. – 269 p. 19. Джаксон Т. Н. Северо-запад России в скандинавских рунических надписях: уточнённые данные / Т. Н. Джаксон // Археология и история Пскова и Псковской земли. – Псков, 2007. – С. 310–317. 20. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Новые находки / Е. А. Мельникова. – М.: Восточная литература, 2001. – 255 с. 21. Zilmer K. Deictic References in Runic Inscriptions on Voyage Runestones / K. Zilmer // Futhark. – Vol. 1. – Uppsala university, 2010. – P. 123–141. 22. Peterson L. Nordiskt runnamnslexikon // English translation C. L. Ward. / L. Peterson. – Sprak-och folkminnesinstitutet, 2001. – 142 p. 23. Jesch J. Runes and words: runic lexicography in context / J. Jesch // Futhark: International Journal of Runic Studies. – Vol. 4. – 2013. – P. 77–100. 24. Marjolein S. Runestone images and visual communication in Viking age Scandinavia: thesis for the degree of Doctor of Philosophy / S. Marjolein. – University of Nottingham, 2013. – 404 p.